

Eötvös József Dózsa-regénye

Eötvös József születésének tavalyi bicentenáriuma után a Dózsa-féle parasztháború félezredik évfordulóján különösen időszerű lehet az 1847-ben megjelent *Magyarország 1514-ben* újraolvasása.

A *falu jegyzője* általános és mélyreható liberális reformpolitikát sürgetett – míg nem késő. Eötvös érezte: ha ez elmarad, az egyéni lázadásokat a tömegforradalom fogja felváltani. Előrelátható sejtelmének, a jövőt illető aggodalmának a múltba vetített képeként és egyszersmind intő szándékkal írta meg *A karthauzi* című regényét. E harmadik regényműve tehát éppúgy következetes továbbgondolása a másodiknak, mint ahogyan a második továbbgondolása volt az elsőnek. A művek közti különbségek és hasonlóságok egyaránt a végiggondolt eszme jellegéből adódnak.

Eötvös regényművei között a legszembetűnőbb különbség talán a főszereplő jelentőségének változásában tapasztalható. Az *A karthauziban* még abszolút volt, *A falu jegyzőjében* már relatívabb, míg végül a *Magyarország 1514-ben*-ben elenyészlik: itt egyszerűen nincsen igazi főhős, mert az – mint a cím is sugallja – Magyarország 1514-ben. Ennek megfelelően a művek hangvétele a szubjektívtól az objektív felé halad; egyidejűleg az aforizmák, reflexiók száma egyre csökken: mindkét tendencia a történelmi regényben tetőzik.

De a különbségek mellett látnunk kell azt, amiben a *Magyarország 1514-ben* közel áll szerzője előző regényeihez, elsősorban közvetlen elődjéhez, *A falu jegyzőjéhez*. A kettőjük közti fő hasonlóság átfogó-tablószerű társadalomábrázolásukban és ennek az ábrázolásnak a szellemében keresendő. „A *Magyarország 1514-ben* – írja ezzel kapcsolatban Szerb Antal – tulajdonképpen ugyanaz, mint *A falu jegyzője*, csakhogy áttéve a történelembé.” Vagyis a jelenből a múltba, a ma történelméből a tegnapi politikájába. A *Magyarország 1514-ben* is irányregény: írójától mi sem áll távolabb, mint az öncélú korfestés (noha bőséges alapossgal dokumentálja könyvét). A hajdani példa erejével akar hatni a jelen- s az utókorra. Nézzük, miképpen, miféle „morális üzenettel”.

Válaszképp elfogadhatjuk és idézhetjük Sötér István megállapítását: Eötvös „regénye... egyaránt propagálja a parasztforradalom megelőzésének szükségét, s egyszersmind az új eszmék igazságát is”. Eötvös úgy látja: a Tengelyi-féle egyéni lázadások bukása után a kilátástalan helyzetben a Dózsa-típusú tömegforradalom következhet. De azt is: az utóbbi lényegében nem hoz újat és főleg jobbat. Sőt. A kívánt jog, törvényesség, egyéni szabadság, igazság és szókimondás helyett ököljogot, anarchiát, kollektív erőszakot, népítéleteket és demagógiát gyümölcsozik. A várt értékteremtő megújulás helyébe az értékek teljes megsemmisítését eredményezi, az öncélú rombolást. Eötvös sötét és tragikus színekkel ecseteli a parasztforradalom teremtette bizonytalanság és terror állapotát.

Amiért hangvételeiben, stílusában, ítéleteiben a *Magyarország 1514-ben* mégis *A falu jegyzőjénél* objektívebb, annak oka az, hogy itt Eötvös „kívülálló” szemlélő-ítélkező, a szembenálló felek egyike mellett sem foglal állást, mivel az intézményesített és az anarchikus erőszakosságot egyaránt visszautasítja az individuális szabadságon alapuló jogrend legalitása nevében, mint igazi, klasszikus liberális.

Annál nagyobb szimpátiával és részvétellel fordul a tömegterror egyéni áldozatai felé. Ezekben az individuális szabadság számára legváltóságosabb, legkilátástalanabb pillanatokban – mikor a harcoló felek egyike sem az emberjogokért küzd – hirdeti legtisztábban, legbátrabban az egyén méltóságát és szabadságát. Legegyüttérzőbb, legmeghatottabb lapjai azok, ahol a forradalmi állapotban kényszerhelyzetbe került emberekről ír, a szétválasztott szerelmespárokról (amilyenek Fruzsina és Orbán, Klári és Pál), a szörnyű magányban válaszütra kerültekről, az erkölcsi-hatalmi kételyek közt őrlődőkről, a lelkiismeretükkel viaskodókról: gondoljunk csak Bakácsra, Dózsa Gergelyre, Orbán diákra, Szaleresi Ambrusra, Telegdi Istvánra. A kollektív katasztrófa Eötvöst azért ejti kétségbe, mert abban a közösség minden egyes tagja – mint egyén – szenved.

A *Magyarország 1514-ben* szereplői közül a legmonumentálisabbak, legplasztikusabban ábrázoltak, legegényibben jellemzettek a jobbágháború két vezére: Dózsa György, a

„parasztkirály”-hadvezér és Mészáros Lőrinc, a parasztforradalom „vezérideológusa”.

Ami az elsőt illeti: Eötvöstől távol áll, hogy lánglelkű hérosszá, az igazság bajnokává, történelemformáló zsenivé mitizálja, mint a későbbi radikális és főleg szocialista szemléletű szerzők. Ellenkezőleg: hatalomvágy és „személyes gyűlölség” fűtötte törtetőként ábrázolja, aki végül az előzőknél is véresebb zsarnok lesz. Erkölcsi süllyedésével az abszolút hatalom emberüllesztő, lélekfertőző hatását példázza. Karrierje, bukása dicstelen – halála mégsem az. Miért? Mert a forradalmi lázban vak szenvedéllyel elkövetett gázságainál még súlyosabbnak ítéli az író bírái bűnét, akik intézményes úton, jogra és törvényre hivatkozva, a bírói talár fedezékében hűvös-hosszasan kitervelt kegyetlenséggel küldik őt a tüzes trónra. A Beccaria elveit követő-hirdető Eötvös számára az intézményesített gyilkosságnál semmi sem visszataszítóbb. Dózsa bátor búcsúszavaival és kínhalálával mártír-hőssé nemesedik. Az emberbarát Eötvös a bűnös életű halálraítélttől sem tagadja meg szánalmát, emberi részvétét – ahogyan a bátran, méltósággal halni tudó vétkestől sem az elismerést.

Dózsánál bonyolultabb személyiség Lőrinc pap. Doktrinér fanatizmusa a jakobinus terroristákéra emlékeztet. Ez nem gátolja meg abban, hogy machiavellista taktikához és demagógiához folyamodjon. Sőt. Tömegbolondító és –fanatizáló csalárdságának szemléletes példája a tizenötödik fejezetben fölre rogyó feszület drámai jelenete. De végül is Lőrinc Dózsánál megtisztultabban, emelkedettebben távozik, mert képes beismerni az általa elindított jobbágyforradalom csődjét: „Hogy szabadságért küzdjön, hittam fel e népet, s az vadságában felülmúlta egykori zsarnokait”. És le tudja vonni a konzekvenciát: „Az anyagi szabadság, melyért a nép fegyverhez fogott, mindaddig el nem érethetik, míg szellemi szabadsága ki nem vívatott, s talán századok múlnak, mielőtt ez megtörténik”. Az egyetlen járható út tehát a reformpolitika: a regénynek ezt a (már *A falu jegyzőjében* hangoztatott) fő tanulságát adja Eötvös Lőrinc szájába az utolsó oldalon is: „Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni.”

Ez a mondat nagyszerűen egybecseng a rousseau-i igazsággal: „Erőszak nem szül jogot”. Lőrinc szavai

és maga az egész regény világosan mutatják Eötvös forradalomellenességét. A forradalom problémájáról a *Magyarország 1514-ben* sok mindent előlegez, amit Eötvös szisztematikusan majd államelméleti értekezésében fog kifejteni. De gyakorlati-politikai viselkedésével kapcsolatban is. „Mert – Sőtért idézve – Eötvös itt csaknem előre megmutatja, milyen magatartást foglalna el, ha Magyarországon forradalomra kerülne sor.” És valóban: a negyvennyolcas események radikalizálódása – mindenképp Lamberg meglincselése és a paraszttömegek megmozdulása – láttán Eötvös kultuszminiszter külföldre távozik. Akkortájt írja barátjának: „Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármilyen nagy célt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok, s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út,

melyen az emberi nem előrehaladhat.” Levélsorai mintha regénybeli megállapításait visszhangoznák. (Ekkoriból származik egyébként az a maximája, mely a kérdésben legélesebben fogalmaz: „Minden forradalomnak, mely eddig lezajlott, csak negatív eredménye volt.”.)

A Magyarország 1514-ben nemcsak a legjobbika az e tárgyról írt könyveknek (melyek pedig igen számosak), de talán az egyik legnagyobb magyar történelmi regény is egyszersmind. Azzá teszi szándékának komolysága, világnézeti-politikai mondanivalója, történelmi alapossága, kor- és emberábrázoló ereje, fegyelmezett (*A falu jegyzőjére* emlékeztető) kompozíciója. Lehet vitatni egyes megállapításait és megoldásait, de értéke és jelentősége vitathatatlan. Igaz, ma nem számít népszerű olvasmánynak. Ám ez nem műbecsét minősíti negatívan.

